Joanna Frątczak-Müller

Uniwersytet Zielonogórski

9. Trzy tezy o kondycji rodzin w województwie lubuskim

9.1. Wstęp

Przedmiotem prezentowanych w tym rozdziale analiz są skala i zakres zmian występujących w sferze życia małżeńsko-rodzinnego. Zamieszczone tu odniesienia dotyczą zmian demograficznych zachodzących w województwie lubuskim. Inspiracją do podjęcia tych poszukiwań był interesujący paradoks związany z coraz częstszym nadawaniem w społecznej świadomości zbieżnych znaczeń dwóm przeciwstawnym formom życia małżeńsko-rodzinnego – małżeństwu i związkom partnerskim, które ze swojej natury prowadzą do powstawania form dla siebie alternatywnych. Na ile rodzina lubuska zmienia się wewnętrznie – czy deklarowane wybory są realizowane, jaki kierunek przybierają te zmiany, jakie wyzwania rodzą dla działań sfery publicznej, to podstawowe pytania postawione w tej części opracowania. Przeprowadzone poszukiwania wskazują na występowanie trzech głównych kierunków rozwoju rodzin lubuskich, zbieżnych z przemianami rodzin i gospodarstw domowych w całym pasie zachodnim Polski. Dotyczą one zmniejszenia znaczenia małżeństwa jako formy współżycia na rzecz kohabitacji, przejścia od modelu rodziny „dziecko z rodzicami" *(the king child with parents)* do modelu „rodzice z dzieckiem" *(the king pair with a child),* przejścia od homogenicznych typów rodzin i gospodarstw domowych do form różnorodnych**.**

W artykule przedstawiam przejawy i analizuję przyczyny tej sytuacji. Oceniam także jej konsekwencje dla dalszych zmian w analizowanej sferze z punktu widzenia adekwatności podejmowanych działań dla kształtowania efektywnego rozwoju lokalnego a poprzez to sprawności sfery publicznej w zaspokajaniu potrzeb społeczności lokalnych. Przeprowadzone analizy mieszczą się w nowoczesnym paradygmacie badania form życia rodzinnego, bazującym na koncepcji konwergencji. Zakłada się w nim, że przemiany zachodzące w rodzinie są podobne w różnych kręgach kulturowych. Szczególnie dobrze obserwowalne jest to na obszarze Europy, gdzie rodziny upodobniają się do siebie w zakresie wielkości, struktury, pełnionych funkcji, wielości i różnorodności tworzonych form (Slany 2007, s. 237–

238). Główny nurt przeprowadzonych analiz mieści się w części dyskursu na temat życia małżeńsko-rodzinnego nazywanej instrumentalno-techniczną (Dziemianowicz-Nowak 2002, Slany 2002), ukierunkowującej analizy na badanie przemian form życia małżeńsko-rodzinnego i gospodarstw domowych w celu odkrywania i zwiększania rozumienia nowych ich typów.

Rozdział składa się z trzech części. W pierwszej prezentuję główne koncepcje wyjaśniające naturę i kierunek zmian życia rodzinnego oraz wskazuję warunki skutecznego opisu przemian rodziny w odniesieniu do czterech podstawowych sfer jej funkcjonowania. W drugiej części opisuję i wyjaśniam tezy dotyczące oceny kondycji rodzin lubuskich. W części trzeciej, w odwołaniu do wykorzystanych koncepcji zmian stylów życia małżeńsko-rodzinnego, prezentuję konsekwencje analizowanych zmian oraz wyzwania dla procesu zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych i zaangażowania w niego sfery publicznej. Podstawą źródłową opracowania są dane dostarczane przez służby statystyczne (GUS) oraz rezultaty trzech projektów badawczych prowadzonych w województwie lubuskim, tj. Jakość życia Lubuszan z roku 2008[1], Lubuskiego Sondażu Społecznego (LSS)[2], diagnozy potrzeb, potencjałów i oczekiwań rewitalizacyjnych w gminach Strzelce Krajeńskie i Krosno Odrzańskie prowadzonych w latach 2015-2016[3].W zakończeniu rozdziału podsumowuję ustalenia w nim zawarte, a także zastanawiam się nad przebiegiem dalszych zmian w życiu małżeńsko-rodzinnym na badanym terenie.

9.2. Natura i kierunek przemian rodziny

Badania naukowe prowadzone w różnych krajach wskazują na daleko posuwające się zmiany w sferze życia małżeńsko-rodzinnego. Anthony Giddens (2001), Alvin Toffler (1985),

[1]Badania prowadzone były na próbie losowej reprezentacyjnej dla województwa lubuskiego (N= 412) techniką wywiadu kwestionariuszowego oraz techniką wywiadu pogłębionego (N=29). Pełna informacja o projekcie badawczym zawarta jest w monografii, J. Frątczak-Müller*Rodzina, potrzeby, polityka społeczna*, Dom Wydawnictwa Elipsa 2014.

[2]Badania Lubuskiego Sondażu Społecznego były realizowane w ramach następujących projektów: LSS I (2005/06) – Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, projekt *Dyfuzja kulturowa i ruchliwość społeczna na pograniczu zachodnim po akcesji Polski do Unii Europejskiej (*nr grantu 1 H02E01629); LSS II (2009) - Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, projekt *Dynamika zmian społecznych na pograniczu zachodnim Polski. Procesy dyfuzji kulturowej i ruchliwości społecznej – kontynuacje (*nr grantu 1N116269338); LSS III (2014) – Urząd Marszałkowski Województwa Lubuskiego, projekt *Diagnoza jakości i poziomu życia mieszkańców województwa lubuskiego*. Badania realizował zespół badaczy w składzie: Krzysztof Lisowski (kierownik projektu), Maria Zielińska, Beata Trzop, Dorota Szaban, ŻywiaLeszkowicz-Baczyńska, Jerzy Leszkowicz-Baczyński, Tomasz Kołodziej, Justyna Nyćkowiak.

[3]Badania były prowadzone w roku 2015 i 2016 na potrzeby opracowania diagnoz będących podstawą przygotowania programów rewitalizacji. Prowadził je zespół w składzie: DortaBazuń, Joanna Frątczak-Müller, Mariusz Kwiatkowski, Anna Mielczarek-Żejmo. Do prowadzonych analiz wykorzystanych zostało 40 wywiadów pogłębionych dotyczących oceny jakości życia mieszkańców.

Urlich Beck i Elizabeth Beck – Gernscheim (2002), twierdzą, że tworzy się tu rewolucja o charakterze globalnym. Przemiany rodziny, zróżnicowanie jej form oraz eksponowanie nacisku na jakość relacji (zażyłość, intymność, seksualność) stanowią nowe wyzwania dla społeczeństw i ich polityk społecznych, ponieważ mamy obecnie do czynienia z pojawianiem się nowych podmiotów i nowych sfer życia rodzinnego, których instytucje nie obejmowały wcześniej swoim oddziaływaniem (Coontz 2004, Schofield, Coltrane, Parke 2007).

Pomiar kondycji rodzin jest uzależniony od analizy czterech podstawowych aspektów, związanych z jej budową i funkcjonowaniem. Są to: (1) aspekt ontogenetyczny (rozwojowy), w ramach którego analizuje się przechodzenie rodziny przez fazy cyklu życia rodzinnego i ich zmienność w czasie; (2) strukturalny, w którym poszukiwane są zmiany w strukturze rodzin dających możliwość wyłonienia form dla nich alternatywnych; (3) funkcjonalny, w którym analizie poddawane są zmiany w wypełnianiu zadań rodziny; (4) kulturowy, rozumiany jako badanie zmian w mentalności członków rodzin i ich systemów aksjonormatywnych. Oprócz wymienionych równie istotne dla wyjaśnienia przyczyn formowania się nowych modeli i typów rodzin jest otoczenie rodziny. W obszarze socjologii opisuje się je w ramach odwołania do następującej zależności zmiennych. Zmienną wyjaśniającą jest tu kohorta mentalna. Powstaje w odpowiedzi na oddziałujące na nią czynniki jak wiek, uwarunkowania sytuacyjne i społeczno-kulturowe jednostek, które w efekcie warunkują kształtowanie się modeli rodziny. Zmienia się otoczenie rodziny, zmienia się i rodzina przyjmując strukturę dającą największe prawdopodobieństwo realizacji przypisanych jej funkcji (Warzywoda-Kruszyńska, Szukalski 2004, Frątczak-Müller 2014). Z tego powodu mamy do czynienia z masowym pojawianiem się zaskakującej skali nowych wzorów życia małżeńsko-rodzinnego w sytuacji szybkich zmian kulturowych, ekonomicznych i społecznych.

Rodzina jest istotnym elementem interakcji społecznych. Za podstawę jej kształtowania uznaje się typ społeczeństwa, poziom i stopień dynamiki rozwoju sił wytwórczych, układy mikrostruktur społecznych i ich przemiany kulturowe. Analizując główne czynniki ewolucji dotychczasowych wzorów tworzenia małżeństwa i rodziny wyeksponować należy: (1) zmiany pozycji kobiety w strukturze świata społecznego, (2) indywidualizację poczucia sukcesu i życiowej satysfakcji, (3) postępy w zakresie technologii reprodukcyjnych i antykoncepcji, (4) zanik jednoznaczności teologicznej małżeństwa oraz misji rodzicielskiej (Kwak 2001, Bawin-Legros 2001). Najpopularniejszą z teorii wyjaśniających powstawanie nowych form małżeństwa i rodziny jest teoria „drugiego przejścia demograficznego". Zakłada się w niej, że z początkiem lat sześćdziesiątych Europa wkroczyła w nową fazę rozwoju demograficznego, którego znamiennymi cechami są wyraźne

zmiany w sferze życia małżeńsko-rodzinnego. Centralnym czynnikiem powodującym przemiany jest proces modernizacji, analizowany w trzech wymiarach: (1) rozwoju ekonomicznego, (2) kultury i (3) postmaterialistycznych wartości. Rozpoczął się w krajach najbardziej rozwiniętych, gdzie zaobserwowano zwrot od wartości materialistycznych do postmaterialistycznych, zorientowanych na indywidualizację życia. Prowadziło to do osłabienia zaangażowania w wartości związanych z rodziną, tradycją i wysoką płodnością. W koncepcji tej dla wyjaśnienia zmian w rodzinie wykorzystuje się: (1) teorie idealizacyjne, odwołujące się do czynników kulturowych, historycznych, etnicznych i religijnych; (2) koncepcje społecznej zmiany systemu płci ukazujące przeobrażenia w sytuacji kobiet (edukacja, praca zawodowa, niezależność) i w relacjach między płciami; (3) teorie instytucjonalne, wskazujące na znaczenie instytucji w transformacji rodziny i zachowań prokreacyjnych (mieszkania, pomoc rodzinie ze strony państwa, wspomaganie pracy kobiet) (Lesthaeghe 2014, van de Kaa 2002).

Przemiany instytucji i wartości wpływają na formowanie małżeństwa i posiadanie dzieci i powadzą do powstawania form dla nich alternatywnych. Za alternatywne formy życia rodzinnego uznaje się układy wzajemnych powiązań seksualnych i rodzinnych, które nie są usankcjonowane prawnie i/lub nie posiadają biologicznego rodzicielstwa (Kwak 1994, 2001; Slany 2002). Zatem nietradycyjne formy życia małżeńsko-rodzinnego jako alternatywy dla tradycyjnej rodziny nuklearnej są pozbawione takich cech jak usytuowanie prawne, trwałość, heteroseksualność, wyłączność seksualna, posiadanie dzieci, wysoka pozycja mężczyzny, dwoje rodziców. Tego typu ujęcie wskazuje bardzo podstawowe różnice między rodziną tradycyjną a jej alternatywami. Rozszerzanie się zjawiska pluralizmu rodziny łączy się bezpośrednio z podejmowaniem pracy przez obojga małżonków, ze wzrostem liczby rozwodów, prowadzącym do powstawania rodzin zrekonstruowanych oraz wzrostem liczby gospodarstw jednoosobowych. Ponadto praca zawodowa coraz częściej prowadzi do powstawania rodzin nomadycznych (rodzin chronicznie rozłączonych, rodzin matrocentrycznych). Natomiast rezygnacja z wypełniania tradycyjnie rozumianych ról i oczekiwań oraz wyrównywanie pozycji i praw do dokonywania wyborów powoduje rozwój bardziej ogólnego trendu związanego z akceptacją seksualności niezwiązanej z małżeństwem. Kategoryzację dodatkowo utrudnia fakt, że w nietradycyjnych formach rodziny może występować więcej niż jedna z cech charakterystycznych dla tradycyjnej rodziny nuklearnej. Mamy zatem to do czynienia zarówno z typowymi formami o pełnym charakterze rodzinnym, np. rodziny niepełne czy rekonstruowane, jak i z formami zawierającymi tylko elementy związane z małżeństwem, np. małżeństwa świadomie bezdzietne, związki kohabitacyjne,

bądź też formy wielkie jak komuny czy wspólnoty. Jedną z prób systematyzacji tych typów podjął amerykański socjolog Bert N. Adams wyodrębniając trzy główne kategorie alternatyw. Pierwszą kategorię stanowią alternatywy paralelne do małżeństwa monogamicznego (*paralel alternatives*). Znajdują się one poza małżeństwem lub istnieją równolegle z nim. Według Adamsa ten typ alternatyw nie stanowi bezpośredniej groźby dla tradycyjnej rodziny, ponieważ większość osób uwikłanych w tego typu związki zamierza zawrzeć małżeństwo lub już w nim pozostaje. Ten rodzaj alternatyw dotyczy głównie okresu przed małżeństwem lub też, w niektórych przypadkach, okresu po jego zakończeniu (Adams 2000; Adams za Kwak 2005:88). Zalicza się tu związki kohabitacyjne. Druga kategoria, to tak zwane alternatywy włączone do rodziny nuklearnej (*incorporable alternatives*). Są to alternatywy, które wynikają z głębszych zmian w zakresie ról wyznaczanych płcią**,** mogą być jednak włączone do monogamicznej rodziny nuklearnej bez zmieniania jej struktury. Adams zalicza do nich między innymi takie alternatywne formy, jak bezdzietność ze świadomego wyboru, seks pozamałżeński, małżeństwa otwarte. Trzecią kategorię tworzą alternatywy w stosunku do rodziny (*alternatives to family*). Są to formy, które albo są alternatywne w stosunku do tradycyjnej rodziny, albo wzajemnie się z nią wykluczają. Mieszczą się tu takie sposoby organizowania życia, jak pozostawanie w stanie wolnym, życie w komunach, wspólnotach, czy w związkach homoseksualnych. Autor zalicza tu również formy samotnego rodzicielstwa. Ta trzecia grupa alternatywnych stylów życia rodzinnego pozostaje w opozycji do rodziny tradycyjnej, pojawia się bowiem zamiast monogamicznej rodziny nuklearnej i nie może z nią współistnieć (Adams 2000; Adams za Kwak 2005:89-90).

9.3. Kondycja rodzin lubuskich – trzy tezy

Na podstawie zebranych danych można postawić trzy tezy opisujące stan i kondycję rodzin i gospodarstw domowych w województwie lubuskim. Dotyczą one (1) zakresu deinstytucjonalizacji rodzin, (2) skali upowszechnienia nowych wzorców życia małżeńsko-rodzinnego, (3) wypełniania zadań rodziny.

Słabe zaawansowanie procesów deinstytucjonalizacji rodzin

W analizie przebiegu procesów deinstytucjonalizacji rodziny wykorzystane zostały dane dotyczące zmian w ich strukturze i przebiegu faz rozwojowych (wskaźnik małżeńskości i rozpadu związków, zmian w strukturze gospodarstw domowych, liczby rodzin niepełnych).

Według danych GUS dla roku 2011 w województwie lubuskim dominującą formą gospodarstwa domowego było gospodarstwo oparte o jedną rodzinę. Stanowiły one prawie 76% wszystkich gospodarstw i było to o prawie 10 punktów procentowych więcej niż średnia

dla tego typu gospodarstw w Polsce. W Lubuskim występuje także więcej niż w kraju gospodarstw dwurodzinnych (12,2% i ,8% dla Polski) i trzyrodzinnych (1,5% w stosunku do 0,6% w kraju). Analiza danych dotyczących składu gospodarstw domowych (tab. 9.1) wskazuje na ich szybki wzrost liczebny i powiązany z nim spadek liczby zamieszkujących je osób, choć w dalszym ciągu obserwowane zmiany są wolniejsze niż ogółem w kraju. Mamy tu także do czynienia z mniejszym niż kraju odsetkiem gospodarstw nierodzinnych (ogółem jedno- i wieloosobowe w Polsce to 27,1%, w Lubuskim 10,6%). W latach 1988–2011 liczba gospodarstw domowych wzrosła prawie o 120%, gdy w tym samym czasie przeciętna liczba osób w gospodarstwach domowych zmniejszyła się z 3,15 do 2,79. Przyczyną tego stanu jest powstawanie gospodarstw jednoosobowych, które zgodnie z teoriami wyjaśniającymi zmiany w życiu rodzinnym skutkują rozwojem form alternatywnych dla małżeństwa i rodziny, w tym wypadku singlizmem lub powstawaniem gospodarstw senioralnych. Komplikuje to sytuację wsparcia i zabezpieczeń społecznych ze względu na możliwe współwystępowanie osłabienia lub rozerwania więzi poziomych i braku odpowiedzialności za krewnych. Konsekwencją tego są wskazywane w dalszej argumentacji przemiany zadań rodziny – a w tym wypadku przesunięcia na państwo obowiązku zabezpieczenia osób samotnych w sytuacji kryzysowej. Według danych GUS ponad 40% gospodarstw jednoosobowych to gospodarstwa seniorów. W województwie lubuskim występuje ich mniej niż ogółem w Polsce jednak liczba ta szybko się zwiększa.

Tabela 9.1. Gospodarstwa domowe w województwie lubuskim według spisów powszechnych

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe					Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym		
	1988	2002	1988= 100	2011	1988= 100	1988	2002	2011
	w tysiącach			w tysiącach				
Ogółem	**304,7**	**345,7**	**113,5**	**364,8**	**119,7**	**3,15**	**2,88**	**2,79**
Miasta	203,2	235,9	116,1	250,0	123	2,99	2,72	2,58
Wsie	101,5	109,8	108,3	114,8	113,1	3,47	3,23	3,24

Źródło: dane GUS[4].

Analiza tendencji dotyczących obserwacji trwałości małżeństw wskazuje ponadto na względną stałość wskaźników charakteryzowanych poprzez liczbę zawieranych małżeństw i liczbę rozwodów. W latach 2010-2015 mieliśmy do czynienia z utrzymywaniem się podobnego poziomu zarówno małżeństw jak i rozwodów w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, po drugie nie jest to poziom odbiegający od średniej wartości wskaźnika dla

Źródło: http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/ [pobranie 10.05.2017].

Polski. W badanym okresie liczba zawieranych małżeństw w województwie lubuskim była porównywalna do takiej samej liczby ogółem w Polsce i zmieniła się z 5,8 małżeństwa na 4,9. Liczba rozwodów była względnie stała o osiągała poziom 2,0.

Tabela 9.2. Małżeństwa i rozwody na 1000 ludności

Nazwa	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Małżeństwa na 1000 ludności						
POLSKA	5,9	5,4	5,3	4,7	4,9	4,9
LUBUSKIE	**5,8**	**5,1**	**5,3**	**4,6**	**4,8**	**4,9**
Rozwody na 1000 ludności						
POLSKA	1,6	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8
LUBUSKIE	**1,9**	**2,1**	**2,0**	**1,9**	**2,1**	**2,0**

Źródło: dane GUS[5].

Faktem jest jednak, o czym informuje mapa zaczerpnięta z portalu Moja Polis, że analizowane wskaźniki osiągają wysokie wartości dla Polski dzięki podwyższonej liczbie rozwodów w pasie zachodnim, ze szczególnym miejscem na tej mapie powiatu Gorzów Wielkopolski. Jej autorzy przeliczyli liczby zawieranych małżeństw w stosunku do liczby zasądzanych rozwodów dla lat 1999–2013.

Zgromadzone dane wskazują na niekorzystną zależność pomiędzy analizowanymi zmiennymi, wykazującą większe obciążenie Lubuskiego rozpadem związków w porównaniu do obszarów leżących na wschodzie Polski. Kierunek i treść przemian zachodzących w rodzinie obserwuje się badając ją w momentach trudnych. Bierze się wówczas pod uwagę fakt, że rozwód jest tradycyjnie uznawany za jeden z najtrudniejszych kryzysów życiowych a stosunek do niego nadaje kształt modelowi rodziny (Holmes, Rahe 1967).Dla analizy zakresu deinstytucjonalizacji rodzin bardzo istotny jest fakt, że osoby rozwodzące się nie podważają istoty instytucji małżeństwa i tworzą związki powtórne, których liczba w Lubuskim utrzymuje się również na stałym poziomie.

[5] Źródło: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/ [data pobrania 10.06.2017].

Rycina 9.1. Odsetek rozwodów w stosunku do liczby zawartych małżeństw w latach 1999–2013

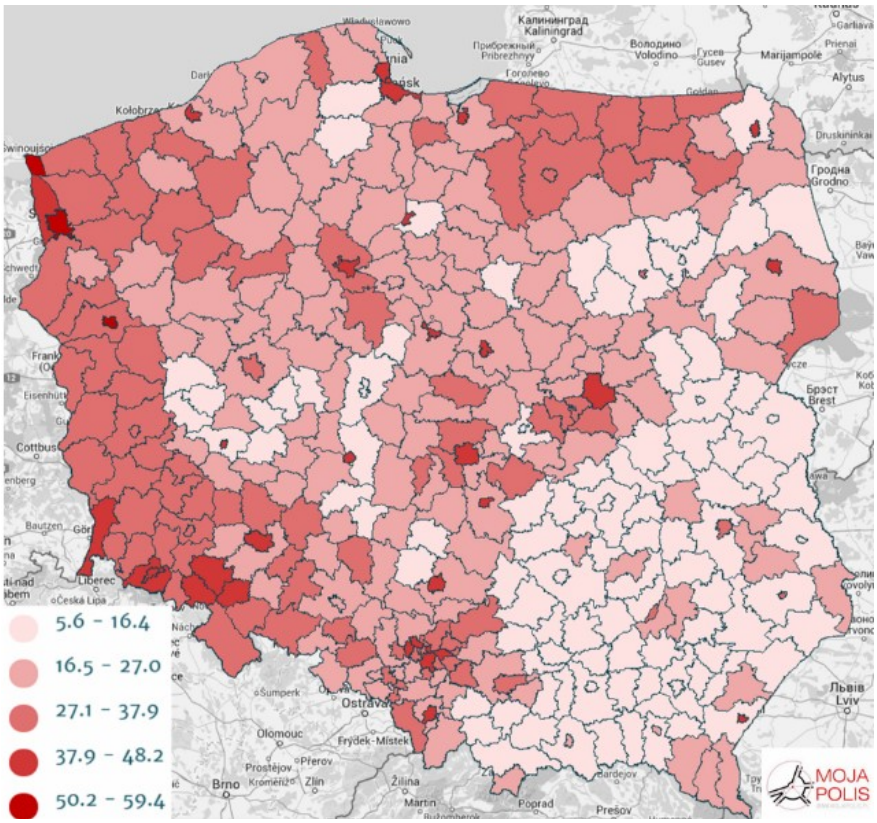

Źródło: mojapolis.pl na podstawie BDL, GUS[6].

Wśród pozostałych, niekorzystnych, demograficznych wskaźników funkcjonowania rodzin wyliczyć można wysoką liczbę rodzin niepełnych charakterystyczną dla całego pasa zachodniego jako skutku przemian kulturowych warunkowanych historycznie oraz niższą dzietność. Odsetek rodzin niepełnych w roku 2011 stanowił ponad 1/5 rodzin z badanego terenu. Natomiast przeciętna liczba dzieci pozostających na utrzymaniu w rodzinie wynosiła 1,58. Mimo, że jest to wskaźnik jeden z niższych w kraju porównanie Lubuskiego do województwa podkarpackiego (o najwyższej wartości badanego wskaźnika) wskazuje jednak na niewielką różnicę rzędu 0,17[7].

Podsumowując pierwszy etap prowadzonych analiz stwierdzić należy, że w województwie lubuskim ze względu na wskaźniki dzietności, rozpadu związków, czy liczby zawieranych małżeństw realizuje się coraz częściej nowe wzory życia rodzinnego, charakterystyczne dla obszaru całego pogranicza zachodniego. Co istotne powstające w ich skutek formy oboczne nie mają charakteru alternatyw dla małżeństwa i rodziny. Są to raczej

[6] Źródło: http://www.mojapolis.pl/articles/art/rozwody/ [pobranie 10.05.2017].
[7] Źródło: http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/ [pobranie 2.05.2017].

formy paralelne lub włączone do rodziny nuklearnej. Ważną daną dla takiego ujęcia jest prawie 80% dominacja w jego regionie gospodarstw jednorodzinnych i niewielki odsetek gospodarstw nierodzinnych – niższy niż średnia dla Polski – osiągający 1,6%. Istotne jest również występowanie związków powtórnych wskazujące na przywiązanie jednostek do instytucji małżeństwa. Na tej podstawie można mówić o słabym zaawansowaniu procesów deinstytucjonalizacji rodzin w województwie lubuskim.

Upowszechnienie nowych form życia małżeńsko-rodzinnego jako skutek tradycyjnych wyborów

W literaturze przedmiotu wymieniane są dwie kategorie przyczyn przemian rodziny: tradycyjne – wynikające ze zmian otoczenia rodziny prowadzących do utrudnień w jej funkcjonowaniu i nowoczesne związane ze zmianami systemów wartości prowadzących do tworzenia świadomych alternatyw dla małżeństwa i rodziny. Wskaźnikami dla nich są zazwyczaj skład rodzinny gospodarstw domowych, płodność nastolatek, mediany wieku zawierania małżeństw pierwszych i rodzenia pierwszego dziecka oraz uwarunkowania decyzji matrymonialnych. Analizy dotyczące województwa lubuskiego wskazują na występowanie pierwszego ze wskazanych ujęć. Badanie składu rodzinnego gospodarstw lubuskich (tab. 9.3.) przeprowadzone w latach 2002 i 2011 wykazało występowanie niewielkiego odsetka związków kohabitacyjnych dzietnych i bezdzietnych (w sumie 5,6%) i ich powolny wzrost liczebny (około 2 punkty procentowe przez 10 lat). Dominującą formą rodziny są małżeństwa mające dzieci na wychowaniu, choć tu zaznacza się spadek ich liczby o prawie pięć punktów procentowych w analizowanym okresie. Współwystępują z dwoma mniej licznymi: małżeństwami bezdzietnymi i rodzinami monoparentalnymi i każda z tych form osiąga podobną wartość równą 23%.

Tabela 9.3. Typy rodzin w gospodarstwach domowych województwa lubuskiego

Typ rodziny	rok 2002		rok 2011	
	w tysiącach	w odsetkach	w tysiącach	w odsetkach
Ogółem	279,2	100	247	100
Małżeństwa bez dzieci	58,1	20,8	59	23,9
Małżeństwa z dziećmi	152,7	54,7	121	49,1
Partnerzy bez dzieci	3,5	1,3	5,4	2,2
Partnerzy z dziećmi	6	2,1	8,5	3,4
Samotne matki	52,6	18,8	45,3	20,3
Samotni ojcowie	6,3	2,3	7,4	3,0

Źródło: dane GUS[8].

[8] Źródło: http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/ [pobranie 10.05.2017].

Tak wysoki odsetek rodzin niepełnych może występować w powiązaniu z kolejnym ważnym dla prowadzonej analizy wskaźnikiem. Są to dane dotyczące płodności nastolatek (tab. 9.4). Województwo lubuskie charakteryzuje się jednym z najwyższych w kraju współczynników płodności nastolatek oznaczonym w roku 2015 na 16,5% urodzeń w przeliczeniu na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat. Podobnie wysokie odsetki uzyskiwane są przez pozostałe dwa województwa regionu zachodniego pogranicza – województwo dolnośląskie i zachodniopomorskie. W odniesieniu do województw najmniej obciążonych tym wskaźnikiem zanotowana różnica osiąga liczbę średnio dwukrotnie mniejszą. Charakterystyczny jest tutaj szczególnie wysoki odsetek ciężarnych nastolatek mieszkających na wsiach (20,1%). To jeden z największych problemów regionu. Szczególnie trudny jeśli jego przyczyna nie tkwi w braku dostępu lub niewłaściwej edukacji seksualnej a dziedziczeniu zachowań demograficznych, powiązanych z obciążeniem zjawiskami kryzysowymi i deprywacją potrzeb. Podobna sytuacja dotyczy wysokiego wskaźnika urodzeń pozamałżeńskich osiągającego w Lubuskim w roku 2014 prawie 40% (najwyższy w powiecie słubickim), gdy w Polsce mamy do czynienia z urodzeniami tego typu na poziomie 20%.

Tabela 9.4. Płodność nastolatek w latach 2005-2015 (urodzenia na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat)

Województwo	2005			2015		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
Dolnośląskie	15,1	13,7	17,9	14,5	14,2	14,9
Lubuskie	**17,7**	**15,9**	**20,5**	**16,5**	**14,2**	**20,1**
Zachodniopomorskie	19,4	16,4	25	17,3	14,7	21,9
Małopolskie	10,5	10,8	10,2	8,8	8,6	9
Podkarpackie	11,1	10,3	11,6	8,2	7	8,8
Świętokrzyskie	11,2	9,7	12,3	9,5	9,8	9,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Urodzenia nastolatek*, Piotr Szukalski „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny", 2016, nr 6.

Ważną cechą wskazującą na tradycjonalizm uwarunkowań decyzji matrymonialnych i prokreacyjnych są przyczyny podnoszenia się wieku zawierania małżeństw i rodzenia pierwszego dziecka. Obecnie medina wieku zawierania małżeństw pierwszych dla kobiet w Polsce wynosi 26 lat i wzrosła od roku 2000 o 6 lat. Dla mężczyzn osiągnęła poziom 28 lat w porównaniu do 23 z roku 2000. Mediana rodzenia pierwszego dziecka to 27 lat i wiek ten podwyższył się od roku 2000 o 3 lata. Na podstawie badań prowadzonych w województwie lubuskim w latach 2008 i 2016 pierwszym podstawowym powodem odkładania małżeństwa i rozrodczości w czasie były problemy finansowe[9]. Zastosowane w tych projektach metody

[9]Analizy w wyników dwóch prezentowanych w wstępie projektów badawczych: „Jakość życia rodzin lubuskich" oraz analiz potrzeb, potencjałów i oczekiwań rewitalizacyjnych w dwóch gminach woj. lubuskiego.

badań nie dają możliwości tworzenia uogólnień i wnioskowania o wszystkich mieszkańcach lubuskiego (technika wywiadu pogłębionego). Bardzo dobrze jednak potwierdzają powszechnie obserwowane tendencje. W ramach projektu „Jakość życia Lubuszan" w kategorii młodszych badanych zawierających swoje związki małżeńskie w latach 90. i później, kryteriami wpływającymi na decyzje matrymonialne były uposażenie, posiadanie mieszkania i sytuacja na rynku pracy. Są to zmienne, które nie wystąpiły w narracjach osób zakładających rodziny w latach 70. i 80. (również biorących udział w badaniu). Rzadziej wskazywanym powodem odkładania małżeństwa i dzietności na później była chęć skupienia się na edukacji, karierze zawodowej i realizacji własnych potrzeb. Podczas diagnoz prowadzonych na potrzeby procesów rewitalizacji uwarunkowania dotyczące pracy, mieszkania i niewystarczających finansów pojawiły się 32 razy. O chęci kształcenia, posiadania lepszej pracy i realizacji potrzeb rekreacyjnych (uczestnictwo w kulturze, turystyka) mówiono siedem razy. Większość z wymienionych motywów zalicza się do zestawu przyczyn warunkujących decyzje matrymonialne i prokreacyjne o charakterze tradycyjnym. Wyjątek stanowi ostanie siedem będące raczej warunkowanymi przez realizację potrzeby indywidualizacji i samorealizacji. Można w nich dostrzec przejawy trzech typów transformacji opisywanej przez Bernadette Bawin-Legros (2001) i Tomasza Szlendaka (2011) dotyczących: (1) indywidualizacji w zakresie punktów odniesienia – zaprzestanie definiowania jednostek i ich rodzin w odniesieniu do grup i konstrukcja odniesień do jednostek, ich potrzeb i ambicji; (2) prywatyzacja w zakresie norm – odbieranie silnych norm społecznych jako ingerencję w prywatne życie jednostek i zaburzających ich autonomię; (3) pluralizacja w zakresie modeli życia – będąca konsekwencją większych możliwości wyboru i akceptacja realizacji wielu modeli życia małżeńsko-rodzinnego, dająca podstawy do realizacji indywidualnych potrzeb.

Prezentowane dane dotyczą trzech z wymienianych wyżej aspektów badania kondycji rodzin. Są to aspekt strukturalny – analizowany poprzez charakterystykę typów rodzin, funkcjonalny – odnoszący się do zmian w wypełnianiu realizacji funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej w wyniku zwiększania się liczby gospodarstw jednoosobowych i samotnego rodzicielstwa, w tym wczesnego macierzyństwa oraz kulturowy, dotyczący analizy decyzji matrymonialnych. Na ich podstawie można mówić o dominacji tradycyjnych przyczyn przemian rodziny skutkujących, podobnie jak w przypadku dowodów dla pierwszej z tez, tworzeniem form paralelnych lub włączonych do rodziny nuklearnej.

Przemiany mentalności przyczyną zmian w wypełnianiu zadań rodziny

Rodzina ma wysoką pozycję w systemie wartości Polaków (CBOS 2013) jednak zmiany mentalności skutkują przekształceniem realizowanych przez nią zadań. Pojawienie się w systemie wartości indywidualizmu i samorealizacji doprowadziło do wyłonienia nowych form życia małżeńsko-rodzinnego dających możliwość przedkładania interesów jednostki nad interes rodziny (DINKs, LAT, związki partnerskie). Analiza kondycji rodzin Lubuskich z wykorzystaniem danych dotyczących sfery funkcjonalnej i kulturowej potwierdza te tezę. Na podstawie badań prowadzonych w ramach Lubuskiego Sondażu Społecznego można wnioskować o zmianach w definicji ról płciowych i przypisanych im sfer zaangażowania w gospodarstwach domowych (tab. 9.5.). W odniesieniu do danych z Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego zmiany te są jeszcze bardziej widoczne. Respondenci z województwa lubuskiego w roku 2009 byli zdecydowanie bardziej przychylni aktywności zawodowej kobiet niż respondenci ogółem w Polsce. Przejawia się to w (1) wysokiej różnicy oceny możliwości zapewnienia dziecku ciepła przez matkę pracującą sięgającej 28 punktów procentowych w stosunku do ogółu badanych PGSS, (2) rzadszych deklaracjach negatywnego oddziaływania na dziecko pracy zawodowej matek – różnica 24 punktów procentowych oraz (3) w rzadszym powiązaniu rodzinnych ról kobiet z rezygnacją z osiągania sukcesów zawodowych na rzecz męża (różnica rzędu 14,3 pkt. proc.) i powiązaniem jej wyłącznie z działalnością w gospodarstwie domowym (różnica 24,5 pkt. proc.). W danych z roku 2014 widać utrzymanie tych trendów, prowadzących do wyraźnego spadku akceptacji dla tradycyjnego definiowania ról płciowych i zwiększenia liberalizmu wypowiedzi w odniesieniu do pracy zawodowej kobiet, podziału obowiązków i stosunku do dzieci. Może to wskazywać na wzrost wśród Lubuszan liczby sukcesorów drugiego przejścia demograficznego. Jeśli tak, spadek dzietności jest warunkowany również wzrostem liczby osób kierujących się w życiu realizacją zasad indywidualizmu i samorealizacji. Jednak nawet wtedy w warunkach polskich można mówić o odraczaniu decyzji o tworzeniu związków małżeńskich, aniżeli o odrzuceniu rodziny.

Tabela 9.4. Zmiany w definiowaniu ról płciowych*

Wyszczególnienie	PGSS				LSS			
	1992		2010		2009		2014	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Pracująca zawodowo matka może zapewnić dziecku tyle samo ciepła co matka pozostająca bez pracy	709	43,2	896	71,2	410	**71,3**	427	**71,4**
Dla żony powinno ważniejsze być zapewnienie mężowi warunków sprzyjających sukcesom niż własne sukcesy	734	44,7	365	29,1	175	**30,4**	123	**20,6**
Jest ze szkodą dla małego dziecka, gdy jego matka pracuje zawodowo	1265	76,9	630	50,3	305	**53**	250	**41,9**
Jest znacznie lepiej dla rodziny gdy mężczyzna utrzymuje rodzinę a kobieta troszczy się o dom	1405	85,5	770	61,4	350	**61**	240	**40,2**

Źródło:Polski Generalny Sondaż Społeczny, http://www.iss.uw.edu.pl/pgss/; Lubuski Sondaż Społeczny

*W tabeli zsumowano odpowiedzi „zdecydowanie tak" i „raczej tak". Dane dotyczą pytań identycznie brzmiących we wszystkich edycjach obydwu projektów badawczych.

Procesy modernizacji dotykają rodzinę zarówno w wymiarze struktury, jak i relacji między jej członkami. Zachodzące od lat przemiany odebrały rodzinie część funkcji i pozostawiły ją jako wysoko wyspecjalizowaną instytucję z dwoma podstawowymi – opiekowania się i wychowywania dzieci oraz zabezpieczania członków pod względem emocjonalnym i towarzyskim. Zmienił się tym samym cel i sens zakładania rodziny. Przestała być pożądana jako wartość egzystencjalna (zapewniająca bezpieczeństwo oraz podstawy bytu), jednak nadal jest wysoko ceniona jako wartość kierunkowa (nadająca życiu sens i znaczenie) (CBOS 2013). Funkcja emocjonalna, wśród wszystkich funkcji, wzmocniła się, zyskując nową jakość. Realizacja innych została ograniczona lub scedowana na instytucje. Skutkiem tego jest zmiana oczekiwań w stosunku do polityki społecznej w Polsce. Na podstawie prezentowanych wyżej badań z 2008 roku można stwierdzić, że zadania rodziny są widziane jako zadania dzielone. Rodzice nie chcą dzisiaj być jedynymi odpowiedzialnymi za wychowanie dzieci. Oczekują wsparcia w każdej sferze z nimi związanej, dotyczącej opieki i zabezpieczenia społecznego i finansowego, edukacji czy rekreacji. Wśród najczęściej formułowanych oczekiwań były:

- ułatwienie i wyrównanie dostępu do instytucji ochrony zdrowia,
- ułatwienie dostępu do placówek opiekuńczych i instytucji oświatowych (żłobki, przedszkola, świetlice szkolne i terapeutyczne),
- zagwarantowanie w prawie pracy możliwości łączenia obowiązków rodzicielskich i pracowniczych,
- trwałe wsparcie finansowe dla wszystkich rodzin posiadających dzieci (np. w formie korzystnego systemu podatkowego),

- gwarancje zatrudnienia i wzrostu wynagrodzeń,
- większa dostępność mieszkań (Frątczak-Müller 2014, s. 157-165).

W obszarze poszukiwania wskaźników przemian mentalnych dotyczących sfery życia rodzinnego na szczególną uwagę zasługuje także zmiana relacji wewnętrznych w rodzinie, zwłaszcza stosunków między dziećmi i rodzicami. Dziecko w XX wieku stało się wartością autoteliczną, a indywidualizacja spowodowała wzrost zachowań o charakterze negocjacyjnym w stosunkach dzieci – rodzice. Proces ten wpływa na stosunki w rodzinie, powodując, że małżeństwo staje się mniej wiążące niż było w przeszłości (Kwak 2005:28-39). Rodzina nie jest już wspólnotą utrzymywaną razem przez obowiązek solidarności. Staje się bardziej związkiem z wyboru, stowarzyszeniem pojedynczych osób, które wnoszą własne zainteresowania, plany. Jedną z konsekwencji tych w zmian mentalności Lubuszan jest obserwowalne przemieszczenie się dziecka w strukturze wartości rodzinnych, które z wartości autotelicznej przechodzi w wartość utylitarną niezbędną dla zaspokojenia potrzeb rodziców, skutkując powolną zmianą modelu rodziny z „dziecko z rodzicami" na model „rodzice z dzieckiem" (Frątczak-Müller 2014, s. 176-178).

Analiza danych z zakresu prezentowanych dwóch edycji Lubuskiego Sondażu Społecznego wskazuje na istnienie wyraźnie zaznaczających się przemian mentalnych prowadzących do wzrostu liczby osób kierujących się w życiu realizacją zasad indywidualizmu i samorealizacji. Mają one swoje odzwierciedlenie w definicji ról małżeńsko-rodzinnych, stosunku do aktywności zawodowej kobiet i ich relacji z dzieckiem. Skutkiem tego jest tworzenie nowej definicji zadań rodziny z maksymalnym zaangażowaniem w ich realizację instytucji publicznych występujących w obszarze polityki społecznej.

9.4. Wyzwania różnicowania się typów rodzin

Współczesny obraz rodziny tworzony na podstawie planów i decyzji ludzi młodych jawi się jako wizja rodziny nowoczesnej i partnerskiej, z tendencjami indywidualistycznymi, ale rodziny homogenicznej. Jest to rodzina, która jest wartością szczególnie cenioną i niepozostawiającą wiele miejsca formom alternatywnym (Beisert 2006). Pojawia się więc rozdźwięk pomiędzy deklaracjami badanych a konkretnymi zachowaniami demograficznymi widzianymi w analizach służb statystycznych. Ich autorkami i prekursorkami są głównie kobiety, które nadają im kształt poprzez wybór odpowiednich strategii życiowych. Kobiety wybierają częściej orientację indywidualistyczną, nastawioną na realizację własnych pragnień, wśród których związek partnerski i macierzyństwo zajmują wysoką pozycję ale odkładaną w czasie (LSS 2009 i 2014). Przy czym partnerstwo w nie jest dla nich

równoznaczne z poszukiwaniem sposobów ułatwiających kobiecie pogodzenie roli rodzinnej i zawodowej, ale z poszukiwaniem rozwiązań ułatwiających obu małżonkom łączenie funkcji pełnionych w życiu publicznym i prywatnym (Beisert 2006). Dla tłumaczenia tej rozbieżności warto wykorzystać koncepcję typologii reakcji adaptacyjnych na anomię. Zachowania młodego pokolenia w eksponowanej tutaj sferze wydają się zmierzać w kierunku innowacyjności, a nie ucieczki, buntu czy rytualizmu. Ludzie stosujący tę strategię „traktują zmianę społeczną jako coś nieodwracalnego i starają się zminimalizować trudności, zmieniając twórczo własną sytuację w ramach nowego otoczenia (Ziółkowski 2000, s. 241-245). Sięgają do nowych zasobów i pomnażają istniejące. Powoduje to skupienie uwagi na ubieganiu się o pracę, przy jednoczesnym odkładaniu decyzji matrymonialnych i prokreacyjnych na później. W najbliższych latach trendy te będą się umacniać. Skutkiem tego jest i nadal będzie pluralizacja norm i wartości związanych z małżeństwem i rodziną. Konsekwencje analizowanych zmian stanowią ważne i trudne wyzwania dla procesu zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych i zaangażowania w niego sfery publicznej. Modyfikacjom ulegają informacje związane z rozumieniem rodziny i jej członków oraz oczekiwań w stosunku do niej, wymagających zmiany sposobu zabezpieczania rodzin w polityce społecznej. Chodzi tu o zwiększenie roli struktur instytucjonalnych w życiu rodzinnym oraz zjawiska tzw. częściowej przynależności wskutek uczestnictwa członków rodziny w zewnętrznych strukturach sfery publicznej. Nie jest to sytuacja łatwa. Wymaga uzgadniania często sprzecznych interesów na linii rodzina – praca oraz realizacji zadań publicznych przeciwdziałających międzypokoleniowej transmisji deprywacji.

Współczesna rodzina jest odpowiedzialna za byt własny i kształtowanie perspektyw życiowych swoich członków. Realizuje większość zobowiązań związanych z pielęgnacją, utrzymaniem, edukacją i usamodzielnieniem potomstwa oraz opieką nad osobami starszymi. Spadek wskaźników małżeńskości i rozrodczości jest wynikiem czynników strukturalnych a w ich konsekwencji przemian mentalnych. W badaniach z roku 2008 wśród podstawowych form opieki nad potomstwem stosowanych w województwie lubuskim 81,6% stanowiły formy mówiące o jej familizacji (opieka sprawowana przez małżonka/partnera, krewnych mieszkających razem, krewnych mieszkających osobno, sąsiadów) (Frątczak-Müller 2014, s. 165-175). W tej sytuacji konieczna wydaje się aktywna polityka rodzinna ukierunkowana na wszystkie rodziny, łagodząca konflikt kulturowy i redukująca konflikt strukturalny. Byłoby to zgodne z oczekiwaniami badanych co do dzielenia obowiązków w zakresie wypełniania podstawowych funkcji między rodzinę a państwo. Do najczęściej wymienianych należą: (1) łagodzenie występowania silnego konfliktu pomiędzy płodnością i pracą zawodową kobiet,

(2) defamiliacja opieki nad osobami zależnymi, (3) łagodzenie problemów ubóstwa (nowego i starego), (4) łagodzenie nierówności startu życiowego (dostęp do edukacji), (5) objęcie wsparciem wszystkich form i faz życia małżeńsko-rodzinnego.

9.5. Podsumowanie

Celem opracowania była analiza skali i zakresu zmian występujących w sferze życia małżeńsko-rodzinnego w województwie lubuskim. Jego zadaniem była odpowiedź na pytania dotyczące kierunku wewnętrznego różnicowania się rodzin i rzeczywistej realizacji nowych ich typów oraz wyzwań z tym związanych dla działań instytucji polityki społecznej. Jak podkreśla Irena Kotowska, istnieje zgodne przekonanie badaczy, że podłożem dokonujących się zmian w życiu rodzinnym są przeobrażenia w sferze aksjologiczno-normatywnej (Kotowska 1999:17). Zadaniem rodziny zatem, jako pośrednika pomiędzy jednostką a społeczeństwem, jest uwzględnianie w procesie socjalizacji zmian społecznych w celu odpowiedniego przygotowania młodego pokolenia do życia w zewnętrznym świecie.

Na podstawie prezentowanych analiz zostały postawione trzy tezy dotyczące sytuacji rodzin. Zgodnie z nimi w województwie lubuskim (1) występuje słabe zaawansowanie procesów deinstytucjonalizacji rodziny; (2) upowszechnienie nowych wzorców życia małżeńsko-rodzinnego jest skutkiem tradycyjnych wyborów; (3) głównym czynnikiem zmian w wypełnianiu zadań rodziny są przemiany mentalności badanych społeczności lokalnych.

W świetle przeprowadzonych poszukiwań można się spodziewać na badanym terenie (1) dalszego zmniejszania znaczenia małżeństwa jako formy współżycia na rzecz kohabitacji, (2) przechodzenia od modelu rodziny „dziecko z rodzicami" do modelu „rodzice z dzieckiem", (3) przechodzenia od homogenicznych typów rodzin i gospodarstw domowych do form różnorodnych. Wśród szczególnie widocznych będą:

- wzrost liczby gospodarstw jednoosobowych,
- zwiększenie liczby gospodarstw domowych tworzonych przez rodziny niepełne,
- spadek znaczenia gospodarstw wielorodzinnych,
- powstawanie i upowszechnianie form alternatywnych dla życia w rodzinie**.**

Zmiany demograficzne powodują, że nieuniknione jest różnicowanie się rodzin. Chociaż rodzina nuklearna jest stale powszechną formą życia małżeńsko-rodzinnego, typy alternatywne dla niej staną się nie tylko bardziej dostępne ale i też bardziej akceptowalne (Duberman 1974:10-11). Już dziś obserwowana jest duża różnorodność wewnątrz pozornie pojedynczych form. Przykładem mogą służyć rodziny monoparentalne, stanowiące

wewnętrznie zróżnicowaną grupę (powstałe w wyniku rozwodu, śmierci jednego z małżonków, ciąży przedmałżeńskiej). Możliwości przystosowawcze rodzin mogą więc być uznawane za kreatora różnych jej odmian. Każda nowa forma stanowi w tym ujęciu reakcję na rozpoznanie potrzeby jednostki i społeczeństwa. Nie znaczy to jednak, że tradycyjna rodzina po prostu zanika. Zmniejsza się jednak jej oddziaływanie. Z uwagi na fakt, że indywidualizacja związana jest z pojawianiem się potrzeby intymności, bezpieczeństwa i bliskości, badacze życia rodzinnego sugerują, że większość ludzi (przynajmniej w najbliższej przyszłości) będzie w dalszym ciągu kontynuowało życie w związkach małżeńskich i rodzinach (Beck; Beck-Gernsheim 2002:97-99).

Bibiografia

1. Adams B. N. (2000), *The family. A sociological interpretation,* [w:] *Familie 2000. Bildung für Familien und Haushalte, Europäische Perspektiven,* I. Kettschau, B. Methfessel, M. B. Piotrowsky (red.), Schneider Verlag Hohengehren, Bonn.
2. Bawin-Legros B. (2001), *Families in Europe: A Private and Political Stake – Intimacy and Solidarity*, "Current Sociology" t. 49, nr 5, 49-65.
3. Beck U., Beck-Gernscheim E. (2002), *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences.* Stanford University Press, Stanford.
4. Beisert M. (2006), *Przemiany współczesnej rodziny polskiej*, „Rocznik Lubuski" Tom 32, cz. 2, 19-38.
5. CBOS (2013), *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie.*
6. Coontz S. (2004), *The world historical transformation of marriage,* "Journal of Marriage and Family", nr 66, 974-979.
7. Coontz S. (2007), *The Family Revolution*, "Greater Good Magazine", Greater Good Science Center at UC Berkeley,
   źródło: https://greatergood.berkeley.edu/article/item/the_family_revolution [pobranie 18.09.2017].
8. Duberman L. (1974), *Marriage and its alternatives,* Praeger Publishers, New York – Washington.
9. Dziemianowicz-Nowak M. (2002), *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s.13-60.
10. Holmes T.H., Rahe R.M. (1967), *The social readjustment rating scale*, "Journal of Psychosomatic Research", 11, 213–218.
11. Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tozsamość. „Ja" i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

12. Frątczak-Müller J. (2014), *Rodzina, potrzeby, polityka społeczna,* Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
13. Kwak A. (1994), *Rodzina i jej przemiany.* ISNS UW, Warszawa.
14. Kwak A. (2001), *Alternatywne formy życia rodzinnego w świecie współczesnym. Diagnoza i prognoza,*[w:] *Ludzie przełomu tysiąclecia a cywilizacja przyszłości,*M. Ziółkowski (red.), Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań.
15. Kotowska I. (1999) red., *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego.* SGH, Warszawa.
16. Lesthaeghe R. (2014), *The second demographic transition: A concise overview of its development*,Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, "PNAS" 111 (51), 18112–18115.
17. Toffler A. (1985), *Trzecia fala,* Wydawnictwo PIW, Warszawa.
18. Schofield T., Coltrane S., Parke R. D. (2007), *New Americans, New Families*, "Greater Good Magazine", Greater Good Science Center at UC Berkeley, źródło: https://greatergood.berkeley.edu/article/item/new_americans_new_families [pobranie 18.09.2017].
19. Slany K. (2002), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
20. Slany K. (2007), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego*, [w:] *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, A. Kojdera (red.), Wyd. WAM, PAN, Kraków 2007, s. 237-238.
21. Szlendak T. (2011), *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
22. Szukalski P. (2016), *Urodzenia nastolatek*, „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny", 2016, nr 6.
23. van de Kaa D. J. (2002). *The Idea of a Second Demographic Transition in Industralized Countries*, źródło:http://websv.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf [pobranie 23.08.2017).
24. Warzywoda-Kruszyńska W., Szukalski P. (2004), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim,* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
25. Ziółkowski M. (2000), *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego,* Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań.